

Kâdî Abdülcebbar'ın Şer'iyat'ında ve Gazâlî'nin el-Mustasfâ'sında İcmâ' Anlayışlarının Karşılaştırması

Yrd. Doç. Dr. Ali Duman
İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İslam Hukuku Ana Bilim Dalı
ali.duman@inonu.edu.tr
Arş. Gör. Şükrü Ayran
İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İslam Hukuku Ana Bilim Dalı
sukru.ayran@inonu.edu.tr

Özet:

İcmâ', İslam Hukuku'nun kaynaklarından biri olması bakımından büyük önem taşır. İlk dönemden itibaren fukaha, alimlerin fikir birliğine önem atfetmiş, onu bir hukuk kaynağı olarak görmüştür. Bu, icmâ' üzerinde farklı görüşlerin ve ihtilafların olmadığı anlamına gelmez. Hemen her dönemde icmâ' hususunda farklı görüşler, farklı yaklaşımlar olmuştur. Biz bu çalışmamızda İcmâ' anlayışı hususunda, yaklaşımlarının önem taşıdığı alimlerden Kâdî Abdülcebbar ve Gazâlî'nin görüşlerini inceledik. Bu alimlerin görüşlerini vermeden önce, genel icmâ' anlayışını ve bu alimlerin mensup oldukları mezheplerin icmâ' anlayışlarını özetledik. Bundan sonra görüşlerinin benzer ve farklı yönlerini belirleyerek, araştırmamızı tamamladık.

Anahtar Kelimeler: Kâdî Abdülcebbar , Gazâlî, el-Mu'temed fi Usulî'l-Fıkh, el-Mustasfâ Min İlmi'l-Usul, Fukaha Mesleği, Mütekellimin Mesleği, Usulu'l-Fıkh, İcmâ',

Abstract:

Comparison Understanding of İcma (Concensus) in Abdulcebbar and Gazali

İcma (concensus) is one of the sources of Islamic Law so that it has great important. Since early terms islamic law scholars had saw it very important sources of law. It is not mean that there is not conflict about concensus. At about all terms of islamic history we can see different approaches about concensus. In this artile we try to examine understanding of concensus in Kadi Abdulcebbar and Gazali's. After that we compoarise Abdulcebbar's and Gazali's point wiev of concensus similar and different sides.

Key Words: Kadi Abdulcebbar , Gazali, el-Mu'temed fi Usulî'l-Fıkh, el-Mustasfa Min İlmi'l-Usul, Usul al-Fıqh, İjma, Concensus

Giriş

Arapça ع م ج kökünden türetilen icmâ' kelimesi; sözlükte birleştirmek, derleyip toplamak, bir işi yapmaya azmetmek, bir işi sağlam yapmak, bir fikir etrafında toplan-

mak gibi anlamlara gelir¹. İslam alimlerinin dini bir meselenin hükmü üzerinde fikir birliği etmeleri anlamında ve buna ek olarak bütün Müslümanların ortaklaşa benimstedikleri dini hükümleri dile getirmekte kullanılan icmâ', naslardan (Kitap ve Sünnet) sonra İslam Hukuku'nun kaynağı olarak kabul edilmektedir².

İcmâ'ın naslardan sonra başvurulması zorunlu kabul edilen üçüncü asıl olması, onun İslâm Hukuku'nun kaynakları açısından önemini göstermeye yeterlidir. Nitekim bütün mezheplerin alimleri / fakihleri, usullerinde icmâ'a büyük önem vermiş; onun tanımından ve işlevinden bahsetmeye özen göstermişlerdir. Genel bir incelemeye tabi tutulduğunda; usul yazımında öne çıkan Fukaha ve Mütakellimîn meslekleri üzere yazılı usul kitaplarındaki icmâ' bahislerinin, neredeyse her yazara göre farklı anlayışları yansıttığı söylenebilir. Bunun anlamı, usul yazarlarının farklı icmâ' anlayışlarına sahip olmaları gerçeğidir. Yani; hemen her usul yazarının kendine mahsus bir icmâ' anlayışı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Biz bu çalışmamızda, iki büyük fakihin icmâ' anlayışlarını karşılaştırdık. Bunlardan biri; hicri V. yüzyılın başlarında vefat eden Kâdî Abdülcebbar, diğeri hicri VI. yüzyılın başlarında vefat eden Gazâlî'dir. Çalışmamızda, Kâdî Abdülcebbar'ın "el-Muğnî" adlı eserinin XVII. cildini oluşturan ve "Şer'iyat" adı verilen eseri ile Gazâlî'nin "el-Mustasfâ Min İlmi'l-Usul" adlı eserinde icmâ' ile ilgili görüşlerini değerlendirip benzer ve farklı yönlerini ortaya koyacağız. Ancak; bundan önce genel icmâ' anlayışının ve bilhassa bu alimlerden biri Mu'tezile'ye, diğeri de Şafî mezhebine mensup olduğu için, bu mezheplerin icmâ' anlayışlarının kısaca ortaya konulmasının faydalı olacağını düşünüyoruz.

1. Genel Olarak İcmâ'

Yukarıda da geçtiği üzere icmâ', bir şeyi birleştirmek anlamındaki sülâsî (ع م ج) kökünden türemiş bir isimdir ve ifâ'l (إفعال) babına aktarıldığında: 1. Kesin azim ve karar, 2. İttifak ve söz birliği anlamlarına gelmektedir³.

İstilahta icmâ' denildiğinde; hemen her mezhebin, her usulcünün bir icmâ' anlayışı olduğu gerçeğinden hareketle, üzerinde ittifak edilmiş bir icmâ' tanımından bahsetmek neredeyse imkansızdır. Ancak son dönemlerde icmâ'ın: "Hz. Muhammed'in üm-

¹ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, tah. Emin Muhammed Abdilvehhâb- Muhammed es-Sâdık el-Ubeydî, Dâru İhyâ't-Turâsî'l-Arabî-Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, Beyrut, 1997, II, 358 vd.

² İbrahim Kafi Dönmez, "İcma" mad., **DİA**, 21/417.

³ İbn Manzûr, II, 358.

metinden olan müçtehitlerin, Hz. Peygamberin vefatından sonraki herhangi bir devirde şer'î bir hüküm hakkında fikir birliği etmeleridir."⁴ şeklinde tanımlanmasının yaygınlaştığı görülmektedir.

Araştırmamıza konu olan alimlerden Kâdî Abdülcebbâr, Mu'tezilî; İmam Gazali, Şafiî alimi olarak bilindiği için; biz de genel olarak tüm mezheplerin icmâ' anlayışları yerine, onların mensubu oldukları mezheplerin genel icmâ' anlayışlarını vermekle yetineceğiz.

a) Mu'tezile'nin İcmâ' Anlayışı

Yukarıda da geçtiği üzere; tüm mezheplerin üzerinde ittifak ettikleri bir icmâ' tanımından söz etmenin imkansızlığı gibi, bir mezhebin genel icmâ' anlayışının ne olduğunu söyleyebilmek de imkansızdır. Dolayısıyla; "Mu'tezilenin icmâ' anlayışı şudur." diyebileceğimiz bir anlayışı gösterebilmenin de imkansızlığı söz konusudur. Bu çerçevede, biz de Mu'tezilenin önde gelen alimlerinin icmâ' anlayışlarını kısaca burada vermeye çalışacağız.

Mu'tezile'nin önde gelen temsilcilerinden Nazzâm'a (231/845)⁵ göre icmâ'; "tek kişi dahi olsa, hücceti ortaya çıkıp istikrar bulmuş her görüştür"⁶.

Nazzâm bu tanımıyla, icmâ'ın hüccet niteliğini ortadan kaldırmak istemiştir. Zira bu icmâ' anlayışına göre; tek kişiye ait bile olsa, sağlam delillerle ortaya konulan her görüş icmâ'dır. Bunun anlamı, aynı konu üzerinde farklı alimlerin aynı fikirde olup olmamalarının anlamsızlığıdır ki; Gazâlî ve Âmidî (631/1233), bunu dilin vaz'ına ve lafza

⁴ Muhammed Ebu Zehre, **Usulu'l-Fıkh**, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, ysz., trz., 198; Bu tanım benzer bir şekilde Vehbe Zuhaylî tarafından da benimsenmiştir. bk. Vehbe Zuhaylî, **Usûlu'l-Fıkhî'l-İslâmî**, Dâru'l-Fikr, Dimeşk, 1986, II, 469; Aynı tanım Şevkânî'de (165 / 1173) "اتفاق مجتهدي أمة محمد بعد وفاته في عصر من الأعصار على "أمر من الأمور" şeklindedir. Şevkânî'nin bu tanımının Ebu Zehra'nın tanımından farkı; şeri' meselelerin yanında akli, örfi ve lügavi meseleleri de icmâ'ın konusu yapmasıdır. bk. Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, **İrşâdü'l-Fuhûl ilâ Tahkîki'l-Hakkı min İlmi'l-Usûl**, (tah.; heyet), Mektebetü Nizârî'l-Bâz, Riyad, 1997, I, 260; Muasır hukukçu Ömer Nasuhi Bilmen'e göre icmâ: "Ümmeti Muhammed'den olan müçtehitlerin, bir asırda bir hüküm-i şeri' üzere ittifak etmeleridir." bk. Bilmen, **İstılahatı İslâmiye Kamusu**, I, 163; ayrıca bkz. Dönmez, 21/417-431; Ali Duman, **İlitam ve İlahiyat Fakülteleri İçin İslam Hukuk Usulü Dersleri**, Ankara, 2014, 120.

⁵ Ebu İshâk İbrâhim b. Seyyâr b. Hânî en-Nazzâm (231 / 845): Basra Mu'tezile ekolünün önce gelen kelimcilerinden, Nazzâmiye adıyla şöhret bulan Mu'tezile kolunun kurucusu. Doğum tarihi kesin olarak bilinemeyen Nazzâm'ın 143 ila 195 yılları arasında bir tarihte doğmuş olabileceği tahmin edilmektedir. Basra'da doğup büyüdüğü için Basri nisbesiyle de anılan Nazzâm'a bir çok eser nispet edilse bile hiç biri günümüze ulaşabilmiş değildir. Geniş bilgi için bkz. İlyas Çelebi, "Nazzâm" mad., **DİA**, 32/466-469.

⁶ Gazâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, **el-Mustasfâ min İlmi'l-Usul**, (tah.: Muhammed Abdüsselâm Abdüşşâfî'), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, Beyrut, 1993, I, 137; Âmidî, Ali b. Muhammed, **el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm**, (tah.; Abdürrezâk Afîfî), Dârussamî'i, Suud, by., trz., I, 261.

dayanan usul örfüne aykırı görürler. Onlara göre; Nazzâm'ın burada yaptığı, icmâ'ı kendi anlayışına uydurmaktır. Yani; icmâ'ı hüccet olmaktan çıkarmaya çalışmaktır⁷. Nitekim; Mu'tezile alimi Ebu'l-Hüseyn el-Basrî (436/1044) de Nazzam'ın icmâ'ı hüccet görmediğini nakletmektedir⁸.

Kâdî Abdülcebbar'a göre icmâ'; "bu kendilerinin icmâ'ıdır." diyebileceğimiz konularda, bazı insanların diğer bazı insanlara katılmasıdır (iştirakidir)⁹. Abdülcebbar'ın bu icmâ' anlayışı, zaten araştırmamızın konusudur. Bu sebeple, bu tanımın değerlendirilmesini burada yapmaya gerek görmüyoruz

Abdülcebbar'ın öğrencilerinden olan Mu'tezili usulcü Ebu Hüseyin el-Basrî'nin verdiği tanıma göre icmâ': "Herhangi bir mesele üzerinde, bir toplumun fiil veya terk şeklindeki ittifakıdır"¹⁰.

Ebu'l-Hüseyn el-Basrî'nin bu icmâ' tanımı, onun çağdaş icmâ' anlayışına yakın bir icmâ' anlayışı sergilediğini söylememizi mümkün kılmaktadır.

b) Şâfiî'lerin İcmâ' Anlayışı

Tüm Şafiîlere ait genel bir icmâ' tanımı vermenin imkansızlığı hatırlanacak olursa; Şafiîlerin icmâ' anlayışı ifadesiyle, Şafiî alimlerin icmâ' için verdikleri tanımları kasettiğimiz görülecektir.

İmam Şâfiî'ye (204/820) göre icmâ', ümmetin ittifakı demektir¹¹. Şâfiî'nin icmâ' tanımına; ümmetin kapsamına giren deliller, fasıklar, bidatçiler, çocuklar ve cahiller gibi Müslüman diyebileceğimiz herkes girmektedir. Şâfiî'nin icmâ'a katılacak ümmeti geniş tutması; namaz, oruç ve hac gibi meselelerde, icmâ'ın kapsamına ümmetin her kesimini alma endişesinden kaynaklanmış olmalıdır. Zira Şâfiî'nin, icmâ' tanımında bir sınırlamaya gitmese de, uzmanlığa ihtiyaç duyan meselelerde, ümmetin kapsamını alimlerle sınırlandırdığını görmekteyiz¹².

⁷ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, 137; Âmidî, *el-İhkâm*, I, 261.

⁸ Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, Muhammed b. Ali b. et-Tayyib, *Kitâbu'l-Mu'temed fî Usûli'l-Fıkh*, (tah.; Muhammed Hamidullah), Ma'hedi'l-İlmi el-Fransî li'd-Dirâseti'l-Arabiyye, Dimeşk, 1964, II, 458.

⁹ Abdülcebbar, Kâdî Abdülcebbar, Ebu'l-Hasen Abdülcebbar b. Ahmet, *el-Muğni fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl (eş-Şerîyyât)*, (neşir: Muhammed Ali Beydûnî) Dârü'l-Kütibi'l-İlmiye, Beyrut, XVII, 153.

¹⁰ Ebu'l-Hüseyn el-Basrî, II, 457-458.

¹¹ Şâfiî, Ebu Abdullah Muhammed b. İdris, *Ahkâmu'l-Kur'an*, (tah.; Abdulfettah Ebu Gudde), Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, ysz., I, 29.

¹² Şâfiî, Ebu Abdullah Muhammed b. İdris, *er-Risâle*, (tah.; Ahmed Muhammed Şakir), ysz., trz., 222,472,475,476; Fuad Abdulmun'im, *el-İcmâ'*, Merkezu'l-İskenderiye, Mısır, trz., 12.

Şâfiî'lerin icmâ' anlayışını yansıtan, ileri gelen Şâfiî' alimlerinin icmâ' tanımlarından birkaçı şu şekildedir:

Maverdî'ye (450/158) göre icmâ'; "İlim adamlarının, hükümlerin delaletlerinden ve istinbat yollarından istifade etmek suretiyle, kendi asırlarında ihtilafa düşmeyecekleri hükme dair bir görüşte ittifak etmeleridir."¹³.

Cüveynî'ye (478/1085) göre icmâ'; "Bir asırdaki bütün ulemanın, şeri' bir hadisenin hükmünde ittifak etmeleridir."¹⁴.

Gazâlî'ye göre icmâ': "Muhammed (s.a.v.) ümmetinin, dini meselelerden birinde ittifak etmesidir."¹⁵.

Fahrudin er-Râzî'ye (606/1210) göre icmâ'; "Ümmeti Muhammed'in ehli'l-hall ve akdini oluşturanlarının, herhangi bir dini meselede ittifakıdır."¹⁶.

Âmidî'ye göre icmâ'; "Ümmeti Muhammed'in herhangi bir asırda ehli'l-hall ve akdi oluşturan alimlerinin hepsinin, herhangi bir vakianın hükmünde ittifak etmeleridir."¹⁷.

Beydavî'ye (685/1286) göre icmâ'; "Efendimiz Muhammed (s.a.v.) ümmetinin ehli'l-hall ve akdinin, herhangi bir iş (durum) üzerinde ittifakıdır."¹⁸.

Beydavî'nin tanımı ile Amidî'nin tanımı arasındaki benzerlik dikkate alınırsa; Âmidî'den sonra Şâfiî'lerin icmâ' tanımlarının fazla değişikliğe uğramamış olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Bu şekilde icmâ'a dair görüşlerini araştırma konusu yaptığımız iki alimin mensup oldukları mezheplerde ortaya çıkmış olan icmâ' tanımlarını yani icmâ' anlayışlarını, kısaca da olsa, görmüş olduk. Şimdi; her iki alimin icmâ' anlayışlarını, benzer ve farklı yönlerini inceleyelim.

¹³ Maverdî, Ebu Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb, **Edebu'l-Kâdi**, (tah.; Muhyî Hilâl es-Serhân), Matbaatu'l-İrşât, Bağdat, 1971, I, 450.

¹⁴ Fevzân, Abdullah b. Salih, **Şerhu'l-Varakât fi Usûli'l-Fıkh**, Ümmü'l-Kurâ Yayınları, Medine, üçüncü baskı, 99.

¹⁵ Gazâlî, **el-Mustasfâ**, I, 137.

¹⁶ Fahrudin er-Râzî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, **el-Mahsûl fi İlmi'l-Usûl**, (Taha Câbir Feyyâz), Müessesetü'r-Risâle, ysz., trz., IV, 20.

¹⁷ Âmidî, **el-İhkâm** I. 262.

¹⁸ Beydâvî, Abdullah b. Ömer, **Minhâc'l-Vusûl ilâ İlmi'l-Usûl**, (tah.; Mustafa Şeyh Mustafa), Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, Beyrut, birinci baskı, 81.

2. Kâdî Abdülcebbâr ile Gazâlî'nin İcmâ Anlayışlarının Benzer Yönleri

a) İcmâ'ın Tanımı ve İmkanını Reddedenlere Cevap

Abdülcebbâr ve Gazâlî, icmâ'ın hüccet olduğunun ortaya konması için icmâ' tanımının iyi kavranması gerektiği kanaatindedir. Abdülcebbâr'a göre icmâ': "bu kendilerinin icmâ'ıdır" diyebileceğimiz konularda bazı insanların diğer bazı insanlara katılmasıdır¹⁹. İcmâ'ı bir vakıa olarak kabul eden Abdülcebbâr'a göre ümmet-i Muhammed; dini, dünyevi ve itikadi meselelerde icmâ' vakıasını kıyamete kadar yapmaya devam edecektir²⁰.

Gazâlî'ye göre ise icmâ': "Muhammed (s.a.v.) ümmetinin, dini meselelerden birinde ittifak etmesidir." ²¹. Gazâlî yaptığı tanımda, şeriât örfünü vesile edinerek, dini olmayan meseleleri ve gayri Müslimlerin icmâ'a katılmasını tanım dışı bırakmıştır.

Her iki alim de farklı yaratılıştaki insanların aynı anda doğru bir hüküm üzerinde birleşmelerinin aklen mümkün olmadığını iddia ederek, icmâ'ın imkanını reddedenlere karşı çıkmışlardır²².

Abdülcebbâr da Gazâlî de bu iddialara bir takım akıl yürütmelerle cevap vermektedirler. Fakat; her ikisi de akli gerekçelerin tek başına yeterli olmadığı düşüncesin-

¹⁹ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî (eş-Şeri'yyât)*, XVII, 153.

²⁰ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî (eş-Şeri'yyât)*, XVII, 153.

²¹ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, 137; Âmidî, Gazâlî'nin bu tanımına üç açıdan eleştiri yönetmiştir: 1) Tanım, icmâ'ın kıyamet gününe kadar gerçekleşmeyeceği hissi vermektedir. Çünkü; Muhammed (a.v.) ümmetinin hepsi ancak kıyamet gününde kesin bir adede ulaşacaktır. 2) Gazâlî'nin icmâ'ı sadece dini meselelere hasretmesi, akli ve örfi meselelerde gerçekleştirilecek icmâ'ları şeri' hüccet kabul etmemeye yönelik bir tavidir. Halbuki; akli ve örfi meselelerde gerçekleşen icmâ'lar, şeri' hüccet niteliği taşımaktadır. 3) Bu tanıma göre icmâ' faaliyeti, yeryüzünde hiç alim kalmadığı durumda halka icmâ' yetkisi vermektedir. Yani; dini meselelerde halkın icmâ'ı, şeri' bir hüccet olmaktadır. Oysa halkın icmâ'ı dini hüccet olmaz. Daha fazla bilgi için bk. Âmidî, *el-İhkâm*, I, 262.

²² Abdülcebbâr'a göre; icmâ'ın imkanını çeşitli gerekçelerle reddedenler, Şîa'nın İmamiye fırkası ile bu fırkanın dışında birkaç kişiden ibarettir. Abdülcebbâr göre, icmâ'ın imkanına karşı çıkanların itirazları iki noktada özetlenebilir: 1) Tek tek fertler hataya düşmekten korunamıyorlarsa; dile getirilen fertlerin icmâ' gagesiyle cemaat teşkil etmeleri de onları hataya düşmekten muhafaza edemez. Çünkü teşekkül edecek cemaatin fiili, tek tek cemaat fertlerinin fiillerinin toplamıdır. 2) Oluşturulacak cemaatin doğruyu bulması için cemaat fertlerinin her birinin cemaatten ayrı düşünüldüklerinde de tek tek doğruya ulaşması gerekmektedir. Cemaat fertlerinin her birinin ayrı ayrı doğruyu bulması ise; ayrı ayrı onların peygamberler gibi masum olmalarını gerektirmektedir. Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî (eş-Şeri'yyât)*, XVII, 196,197; Gazâlî'ye göre de icmâ'ı kabul etmeyenlerin iki gerekçesi bulunmaktadır: 1) İcmâ' lafzının içerdiği izmâ' (إلزام) /kastetmek, azmetmek, kesin karar vermek) manasının, tek kişi de olsa herkesin hüccetli görüşünü icmâ'ın kapsamına dahil etmesidir. 2) Her insanın farklı tabiatta olmasının, bütün insanların bir zaman diliminde bir şey üzere ittifak etmelerine engel teşkil etmesi. bk. Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, 137-138.

dedir²³. Bu yetersizliği, Abdülcebâr açık bir şekilde dile getirirken²⁴; Gazâlî, ancak sonuç itibarıyla, aklın icmâ'ın meydana gelmesine delalet ettiğini kabul edebilmekte ve söz konusu yetersizliği, icmâ'ın İslam ümmetinden kıyamete kadar gerçekleşeceğini dile getiren manevi mütevatir hadisleri²⁵ delil getirerek ortadan kaldırmaya çalışmaktadır²⁶.

Gerçekten de icmâ' ile alakalı manevi mütevatir oluşturduğu kabul edilebilir hadisler, icmâ'ın ümmetin bir vakıyası olduğu hususunda etkin rol oynayabilir. Her iki alimin de bu hadislerden hareketle bu vakıyayı tespit etmiş olmaları, teoride olmasa bile pratikte icmâ'ın aklılığını kabul etmiş olduklarını söylememizi mümkün kılar.

b) İcmâ'ın Hücceyetinin İspatlanmasında Manevi Mütevatir Hadislerin Rolü ve Sosyal Kontrol Mekanizması

Abdülcebâr ve Gazâlî'ye göre; icmâ'ın İslam ümmetinden gerçekleşeceğinin en güçlü hücceti, manevi mütevatir hadislerdir. Bu hadisler; ümmetin hayır üzere olacağı²⁷, hata²⁸ ve dalalet üzerine ittifak etmeyeceği²⁹ şeklindeki haberler ile cemaatin fazileti ve ondan ayrı kalınmamasına ilişkin haberlerden³⁰ oluşmaktadır. Her iki alime göre de bu hadisler, manevi mütevatir oluşturmaktadır. Her ne kadar ahad haber olsa da hadislerde icmâ'ın bağlayıcılığına yönelik maksat, mütevatir kabul edilecek seviyeye ulaşmıştır.

²³ Serahsî'nin icmâ'ın akli delille bilinebileceğine yönelik görüşlerinin tafsili için bk. Serahsî, Ebubekir Muhammed b. Ahmed Ebî Sehl, **Usulü's-Serahsî**, (tah.: Ebu'l-Vefâ el-Afğânî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut, 1993, I, 300; Şevkânî, usulcülerin çoğunluğunun, icmâ'ın hücciyetinin aklen değil naklen bilinebileceği görüşünde olduğunu söylemektedir. bk. Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, **İrşâdü'l-Fuhûl ilâ Tahkîki'l-Hakkı min İlmi'l-Usûl**, (tah.; heyet), Mektebetü Nizârî'l-Bâz, Riyad, 1997, I, 266.

²⁴ Kâdî Abdülcebâr, **el-Muğnî (eş-Şeri'yyât)**, XVII, 153,159,203,204,234,235.

²⁵ Babanzâde Ahmed Naim (1934) manevi mütevatiri: "beyinlerinde kadr-i müşterek bulunan kazâyâyı muhtelifeyi ruvatın ayrı ayrı elfâz ile nakletmeleriyle sübut bulan manayı müşterektir." şeklinde tanımlamıştır. bk. Ahmed Naim, **Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1987, I, 103; Mütevatir için ayrıca bk. H. Yunus Apaydın, "Mütevatir" mad., **DİA**, 32/208/211.

²⁶ Gazâlî, **el-Mustasfâ**, I, 137,138.

²⁷ Buhârî, **İ'tisam**, 10; İman, 247; Tirmizi, **Fiten**, 27.

²⁸ Bu hadis, "hata" lafzıyla geçmemektedir.

²⁹ "Allah, benim ümmetimi dalalet üzere ittifak ettirmez" Dârimî, **Mukaddime**, 8; "Ebu Davud, **Fiten**, 1; "لاجتمع أمتي على الضلالة" "Ümmetim hata üzere ittifak etmez." İbn Mace, **Fiten**, 7, 8; "سألت سألت "الله تعالى أن لايجمع أمتي على الضلالة فأعطانيها "Allah Teala'dan ümmetimi dalalet üzere toplamasını istedim o da bana bunu verdi." Ebu Davud, **Fiten**, 1.

³⁰ "Her kim cemaatten ayrıyken ölmüşse ölümü cahiliye ölümüdür." Buhârî, **Fiten**, 2/8, **Ahkam**, 4; "إن الشيطان مع الواحد وهو من اثنين أبعد" "Şeytan bir kişiyledir. O ikiden (daha) uzaktır." Tirmizi, **Fiten**, 7; "يد الله مع الجماعة" "Allah'ın eli (destediği) cemaattedir." Neseî, **Tahrim**, 6/28; Konuyla ilgili benzer diğer hadisler için bk. Ebu Davud, **Sünne**, 27, Ahmed, 1/70.

Bu sebeple her iki usulcü de manevi mütevatir kabul ettikleri hadisleri; akıl, nakil ve örf açısından derin tahlillere tabi tutmuştur. Bu tahlillerin sonunda; icmâ' hakkındaki manevi mütevatir haberler ve ümmet örfünün meydana getirdiği katiyetten, ümmeti hatadan koruyan “sosyal kontrole dayalı hüküm çıkarma mekanizması” diyebileceğimiz bir yapı ortaya çıkarmışlardır. Her iki alime göre de bu yapı, sahabe döneminde inşâ edilerek adet halini alan ve kıyamete kadar gelecek sahabe sonrası mümin nesillere, nezih birikim ve doğru algısıyla, miras kalan bir mahiyette sahiptir. Söz konusu kontrol mekanizması, özellikle Gazâlî'nin icmâ' anlayışına baştan sona her aşamada hakim görünmektedir³¹. Abdülcebbar'ın icmâ' anlayışına ise; bu mekanizmanın etkisi görülmele birlikte, ümmetin fertlerinde tek tek var olan icmâ'a yönelik kasıt anlayışı hakim görünmektedir³². Her iki usulcünün gerek icmâ' anlayışlarında gerekse bu anlayışlarını savunmalarında, böyle bir mekanizmayı ve manevi mütevatir ile adetten oluşan onun iki unsurunu etkin hale getirmeleri, icmâ'ı aklileştirme çabası olarak değerlendirilebilir.

c) İcmâ'ın Bilinmesi

Abdülcebbar ve Gazâlî, icmâ'ın gerçekleşmesi yanında onun bilinmesinin de önemli olduğunu vurgulamıştır. Her iki usulcü de icmâ'ın bilinmesi problemini, olayların müşahade ve haberle bilinmesine kıyaslayarak halletme yolunu tercih etmiştir. Bilinme problemini hallederken; her iki alimin de icmâ'a katılacakları halk ve alimler şeklinde ikiye ayırması, problemin halledilmesine kolaylık sağladığı düşünülebilir. Buna göre; uzmanlık gerektirecek meselelerde, icmâ'ın gerçekleştiğini tespit etmek için bizatihi icmâ'a katılanlarla görüşmek gerekmektedir. Bu tür icmâ'da halk, icmâ' yetkisini müçtehitlerine devretmiştir. Bu yetki devrinden dolayı; uzmanlık gerektiren meselelerdeki icmâ'a, müşahade edilemeyecek kadar kişi katılamayacağından, icmâ' ehliyle birebir görüşme yapmak zor olmamalıdır.

Halkın da katılacağı icmâ' konusunda, her iki alim de halk kesiminin görüşünün, tevatür haber kanalıyla elde edilmesi gerektiği kanaatindedir. İcmâ' edilecek meselede, herkesin birleşebileceği bir nas, icmâ' faaliyetinin başından itibaren ona katılacak halkın görüşünün ana hatlarıyla bilinmesini kolaylaştırır. Buna rağmen; nas bulunan meselelerde de önemli olan, alimlerin görüşüdür. Halk, bir meselede icmâ'a giden alimlerinin görüşünden pek farklı düşünmez³³.

³¹ Gazâlî, el-Mustasfâ, I, 138-140.

³² Kâdî Abdülcebbar, el-Muğnî (eş-Şeri'yyât), XVII, 153,159,203,204,234,235; Gazâlî, el-Mustasfâ, I, 138, 143.

³³ Kâdî Abdülcebbar, el-Muğnî (eş-Şeri'yyât), XVII, 196; Gazâlî, el-Mustasfâ, I, 138,143.

Abdülcebbâr, icmâ'da meydana gelmiş olması kastı dışında bir şartın olmadığı fikrindeyken; Gazâlî, icmâ'ın kendisi ve icmâ' edecekler şeklindeki iki unsur dışında hiçbir şartın olmadığı düşüncesindedir. Abdülcebbâr'ın icmâ'da bulunması gereken kasıt şartını icmâ'ın unsuru olarak aldığımızda, her iki usulcünün de icmâ'a teoride hiçbir şart koşmadığını söyleyebiliriz³⁴.

Abdülcebbâr ve Gazâlî katılanlar açısından; icmâ'ı halkın icmâ'ı, uzmanlık isteyen ve sadece müçtehitlerin katılacağı icmâ' şeklinde iki kısma ayırmaktadır. Uzmanlık gerektiren icmâ'a halk, itiraz hakkı olmaksızın katılır. Uzmanlığa ihtiyaç duyan icmâ'da halk, icmâ'a katılma yetkisini adeta müçtehitlere tevdi eder. Her iki alim de icmâ'ın türüne bakmaksızın müçtehidin konumunu halktan ve diğer ilimlerle uğraşanlardan ayrıcalıklı görmektedir. Söz konusu ayrıcalık, bu iki tür icmâ'ın gerçekleşmesinin tespitinde de kendini hissettirmektedir³⁵.

d) İcmâ'nın Şartları

Abdülcebbâr ve Gazâlî göre; icmâ'ın gerçekleşmesi için icmâ' edenlerin sayılarının tevatür sayısına ulaşması şart koşulamaz. Çünkü; icmâ' ile ilgili naslar, ümmetin icmâ'ını mutlak bir şekilde nitelemektedir. İcmâ'da tevatürü şart koşmak, mutlak olması gereken icmâ'ı şarta bağlamaktır. Ümmet, kıyamete kadar cemaat sayısının altına düşmeden, icmâ' adetini devam ettirerek icmâ' edebilecektir³⁶.

Abdülcebbâr ve Gazâlî, icmâ'ın hüküm ifade edebilmesi için, icmâ'a katılanların hepsinin ölmesi (inkirazü'l-asr) gibi bir şartı kabul etmemektedir. Her iki usulcüye göre icmâ', sadece bir an icmâ' sağlandıktan sonra, icmâ'a katılanlar dahil herkesi bağlar hale gelir. Böyle bir anın gerçekleşmesinden sonra, icmâ'a katılan kişi dahi olsa, hiç kimse gerçekleşmiş icmâ'a muhalif olamaz³⁷.

Abdülcebbâr ve Gazâlî, icmâ'ın zaman ve mekana bağlı olmadığını kabul etmektedir. Bu kabul, her iki alimin de icmâ'ı şarta bağlamayan anlayışlarıyla uyumludur. Her iki usulcü de sahabenin ve Medine ehlinin dışındaki icmâ'ı geçerli kabul etmektedir. Diğer bir deyişle; icmâ'ın belirli bir nesille kısıtlı zamanı ve belirli bir zümreyle sınırlı

³⁴ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî (eş-Şeri'yyât)*, XVII, 111, 224; Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, 143,145.

³⁵ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî (eş-Şeri'yyât)*, XVII, 172,174,243,244; Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, 143,145.

³⁶ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî (eş-Şeri'yyât)*, XVII, 153, 234,235; Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, 148,149.

³⁷ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî (eş-Şeri'yyât)*, XVII, 220,223; Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, 138,152,153; Benzer yaklaşımlar için bk. Cassâs, Ahmed b. Ali er-Râzî, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, Mektebetü'l-İrşâd, İstanbul, 1994, III, 307,308.

vatanı olmaz. İcmâ'a yönelik mutlak naslar ve vakia, icmâ'ın zamansızlık ve vatansızlığını destekler niteliktedir³⁸.

e) İcmâ'ın Hükümü

Abdülcebbâr ve Gazâlî'ye göre; icmâ'ın hükümü katidir. Bu katiyetin manası, üç şekilde anlaşılmalıdır: 1) İcmâ', gerçekleşikten sonra başka bir icmâ' ile nesh edilemez. 2) İcmâ'a katılanlar, toplu bir şekilde icmâ'dan rücu edemez. 3) İcmâ'a katılanlar, tek tek katıldıkları icmâ'dan rücu edebilir fakat; bu rücuları muteber değildir. İcmâ'ın hükümü konusundaki bu anlayış, icmâ'a muhalif haber veya görüş çıkar endişesiyle konulan inkırazu'l-asr şartının da önünü tıkamaktadır³⁹.

3. Kâdî Abdülcebbâr'ın İcmâ' Anlayışı ile Gazâlî'nin İcmâ' Anlayışının Farklı Yönleri

a) İcmâ'ın Sureti ve Hucciyeti

Abdülcebbâr ve Gazâlî, hücciyetinin ortaya konması hususunda, icmâ'ın tanımının önemli olduğu kanaatindedirler. Fakat; icmâ'ın hücciyetinin ispatlanması meselesinde, Abdülcebbâr'dan farklı olarak Gazâlî, icmâ' lafzının anlamı, icmâ'ın imkanı, gerçekleşmiş icmâ'ın meydana gelişinden haberdar olabilmenin imkanı ve icmâ'ın hüccet olduğunun delillerinin de önemli olduğu düşüncesindedir⁴⁰. Çünkü Gazâlî'ye göre; gerçekleşmiş icmâ'ın bilinmesi, icmâ'ı inkar edene sağlıklı cevaplar verebilmenin şartlarındandır.

Gazâlî'ye göre iki etken, ümmetin icmâ'ının bilinme imkanı kolaylaştırmaktadır: 1) Ümmetin din işlerinde benimseyeceği görüş, Hz. Muhammed'ten (s.a.v.) duyup anladıklarına dayanmaktadır. 2) Ehlü'l-hall ve akd, her halükarda belirli bir sayıyı geçmez. Yani; icmâ'a ehil olanların sayısı, bilinmeyecek veya bilinmesi zor astronomik rakamları bulmaz. Söz konusu birinci etken, ümmetin bir görüş etrafında ittifakını kolaylaştırırken; ikinci etken, gerçekleşmiş icmâ'ın tespitini kolaylaştırmaktadır.⁴¹

³⁸ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî (eş-Şer'iyyât)*, XVII, 153,154 172,174,197,202,214,215; Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, 146,149; Benzer görüşler için bk. Cassâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, III, 272,273,307,308; Debûsî, Ebu Zeyd Ubeydullah b. Ömer b İsa, *Takvîmu'l-Edille*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut, 2001, 31,33; Buhârî, Alâuddîn Abdülaziz Ahmed, *Keşfü'l-Esrâr 'an Usuli Fahrîlislâm el- Pezdevî*, (tah.: Abdullah Mahmur Ömer), Dâru'l-Kutubi'l-İlmi, 1998, III, 357,359.

³⁹ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî (eş-Şer'iyyât)*, XVII, 216,223; Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, 138,143,152,153,157,158.

⁴⁰ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, 137.

⁴¹ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, 138.

Abdülcebbâr'a göre icmâ', bir vakiadır.⁴² Gazâlî'ye göre icmâ', hem bir vakia hem de İslam ümmeti için bir zarurettir.⁴³

Abdülcebbâr, icmâ' konusunda delil getirilen ayetlerin bir çoğunun, yeterli delil olmadığını savunmakla birlikte; başta Bakara 143. ayet⁴⁴ olmak üzere, bazı ayetlerle Kitap'ın, icmâ'ın hücciyetini ortaya koyduğunu kabul etmektedir⁴⁵. Gazâlî'ye göre ise Kitap; icmâ'ın hücciyetini ortaya koymak için yeterli delil sunmamaktadır⁴⁶. Bu sebeple Gazâlî, icmâ' fikrini ortaya koyarken, ayetlerden yararlanma yolunu pek tercih etmemiştir.

Abdülcebbâr ve Gazâlî, icmâ' hakkındaki manevi mütevatir kabul edilebilecek haberlerden ve ümmet örfünün meydana getirdiği kat'iyetten, sadece İslam ümmetini hataya düşmekten koruyan "sosyal kontrole dayalı hüküm çıkarma mekanizması" ortaya koymuşlardır. Bu mekanizma, her iki alim tarafından, icmâ'a ve icmâ' edenlere yönelik icmâ' muhaliflerince sunulan itirazlara cevap verirken, etkin bir şekilde kullanılmaktadır. Fakat Gazâlî; bu tür bir mekanizmayı, icmâ'a yönelik itirazlara cevap vermenin de ötesinde, icmâ' anlayışının temeline oturtmuş görünmektedir. Onun, bazı meseleleri söz konusu mekanizmanın bir kanadını oluşturan nakille, bazı meseleleri ise bu mekanizmanın diğer kanadını oluşturan İslam ümmetine yerleşmiş icmâ' yapma âdetiyle ele alması ve çözmesi bu anlayışının en bariz göstergesi olarak alınabilir⁴⁷. İcmâ' anlayışının temeline ümmetin icmâ'a yönelik kastını yerleştiren Abdülcebbâr'ın, söz konusu mekanizmadan, Gazâlî'ye oranla daha az yararlandığı söylenebilir.

Abdülcebbâr'a göre icmâ', hücciyet açısından Kitap ve sünnetin bir ferî'dir. İcmâ'ın aslı olan Kitap ve sünnet, akli meselelerde hüccet olarak kullanılmadığı gibi; bu ikisinin ferî' olan icmâ', akli meselelerde hüccet olarak kullanılamaz. Çeşitli sebeplerle

⁴² Kadı Abdülcebbâr, **el-Muğnî (eş-Şeri'yyât)**, XVII, 153,159,203,204,234,235.

⁴³ Gazzâlî, **el-Mustasfâ**, I, 137,138.

⁴⁴ "Böylece, sizler insanlara birer şahit (ve örnek) olmanız ve Peygamber de size bir şahit (ve örnek) olsun diye sizi ortak bir ümmet yaptık. Her ne kadar Allah'ın doğru yolu gösterdiği kimselerden başkasına ağır gelse de biz, yönelmekte olduğun ciheti ancak; Rasul'e tabi olanlarla, gerisin geriye dönecekleri ayırt edelim diye kible yaptık. Allah imanınızı boşa çıkaracak değildir. Şüphesiz Allah, insanlara çok şefkatli ve çok merhametlidir." şeklindedir.

⁴⁵ İcmâ' hususunda Abdülcebbâr'ın ayetlerden istidlal ettiği yerlerden bazıları için bkz. Kâdî Abdülcebbâr, **el-Muğnî (eş-Şeri'yyât)**, XVII, 172,174,197,202,229.

⁴⁶ Gazâlî, **el-Mustasfâ**, I, 138; Aynı tercihi, Abdülaziz Buhârî de dile getirmiştir. bk. Abdülaziz Buhârî, **Keşfü'l-Esrâr**, III, 380.

⁴⁷ Gazâlî, **el-Mustasfâ**, I, 138,140.

te'vile uğramış icmâ' ise; Kur'an ve sünnet kadar hücciyet ifade edemez. Te'vil edilmiş icmâ'ın hükmü, müteşabih ayet mesabesindedir⁴⁸.

Gazâlî'ye göre icmâ', deliller hiyerarşisinde üçüncü sırada yer almaktadır. İcmâ', nas veya içtihat gibi bir delile dayanarak gerçekleşir. İcmâ', tür ayrımına tabi tutulmadan, kati bir hüküm ifade etmesi için gerçekleştirilir. İcmâ'; neshi, kendisini gerçekleştiren fertlerinin rücuunu ve hiç kimsenin hükmüne muhalif hareket etmesini kabul etmez⁴⁹.

b) İcmâ'ın Konusu

Abdülcebâr'a göre icmâ'ın konusu; dini olsun dünyevi olsun kavil, fiil, rıza, amel, haber ve itikati bütün meselelerdir. Hatta; dünyevi ve itikadi meselelerde icmâ'a ihtiyaç, dini meselelerden daha fazladır. Gazâlî'ye göre ise; icmâ'ın konusu, sadece dini meselelerdir⁵⁰.

c) İcmâ'ın Şartları

Abdülcebâr'ın icmâ' anlayışı ve savunmasının temelinde, İslam ümmetinin her ferdinde tek tek bulunan, icmâ'a yönelik *kasıt* anlayışı baskın görünmektedir. Bu sebeple; Abdülcebâr'ın icmâ' anlayışını oluşturan ana unsur, kasıt anlayışdır diyebiliriz. Söz konusu kasıt anlayışından dolayı icmâ'; kalp ve dil gibi uzuv, mekan ve zaman gibi şartları kabul etmemektedir. Çünkü kasıt; uzva, mekana ve zamana göre değişmez. Bu sebeple Abdülcebâr, ekserin hilafı karşılaştırmadan şüyu bulan icmâ'ını ve sükuti icmâ'ı kabul ederken; sadece Medine ehlinin ve sahabenin ittifakını icmâ' kabul edenlerin görüşlerini benimsememiştir⁵¹.

Abdülcebâr, icmâ'da şart koşturmayı gerektiren ve baştan sona bütün icmâ' anlayışının temelini oluşturan *kasıt* unsurunu, icmâ'ın tek esası olarak benimsemiştir. Gazâlî ise; icmâ'a katılacakları ve icmâ'ın kendisini, icmâ'ın unsuru olarak kabul etmiştir. Haliyle icmâ' konusunu, Abdülcebâr eserinde kasıt üzerinden işlerken; Gazâlî eserinde, onu bu iki unsur üzerinden işlemeye çalışmıştır.

⁴⁸ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî (eş-Şeri'yyât)*, XVII, 216,223.

⁴⁹ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, 137,140,143,158.

⁵⁰ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî (eş-Şeri'yyât)*, XVII, 153,159,203,204,234,235; Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, 137,138.

⁵¹ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî (eş-Şeri'yyât)*, XVII, 153,159,203,204,234,235.

d) İcmâ Ehli

Abdülcebbâr'a göre icmâ'a katılacaklar, hakkında nas bulunan meselelerde müçtehitler ve halkın iman ehlinde olanlarıdır. Uzmanlık isteyen icmâ'da ise; sadece sükutla dahi olsa, müçtehitlerdir. Halkın tasdik ehlinde olanlar, icmâ'a katılmadığı gibi; sayıları ne kadar olursa olsun, icmâ'a muhalif konumları bir şey ifade etmez. İcmâ' sürecinde muhalif olarak ölenlerin icmâ'a gerçekleşmesine etkisi olmadığı gibi; nas bulunan meselelerde cemaat oluşturmayacak bir iki kişinin icmâ'a muhalefeti, icmâ'ın gerçekleşmesine mani değildir. Nas bulunan meselelerde, icmâ'ı gerçekleştirmeyecek muhalif sayısı üçtür⁵².

Gazâlî'ye göre ise; hakkında nas bulunan icmâ'a bütün Müslümanlar dahil olur. Uzmanlık gerektiren icmâ'a ise; sadece müçtehitler katılabilir. Uzmanlığa ihtiyaç duyan icmâ'da, bir müçtehidin dahi icmâ'a sarif ifadeleriyle katılmaması, icmâ'ın oluşmaması anlamına gelir. Uzmanlık istemeyen halkın da katılacağı hakkında nas bulunan icmâ'da, halktan birinin icmâ'a muhalif olması, hiçbir şekilde icmâ'ı etkilemez⁵³. İcmâ sürecinde muhalif olarak ölen bir müçtehit dahi, bundan sonra ebediyen icmâ'ın oluşmasına manidir⁵⁴.

e) İcmâ'ın Mahiyeti

Abdülcebbâr, icmâ' etmeyi bir süreç olarak görmektedir. Ona göre; süreç içerisinde gerçekleşecek hilafatlar, icmâ' edilecek meselenin aslının nasta olup olmaması fark etmeksizin, sonuç itibariyle gerçekleşen icmâ'a zarar vermez. Nitekim; bir önceki neslin ihtilaf ettiği bir meselede, bir sonraki nesil icmâ' edebilir. Söz konusu süreç anlayışı, hilafatla karşılaşmadan yaygınlık kazanan icmâ' anlayışını desteklemektedir. Bu sebeple; Abdülcebbâr'da icmâ'ın tespitini, *geçmişe yönelik süreç okuması* şeklinde anlayabiliriz. Özellikle aslı nasta bulunan meselelerde, icmâ' sürecinin başından sonuna kadar bir iki kişinin ısrarla icmâ'a muhalif olması, icmâ'ın gerçekleşmesine ve katiyetine zarar vermez. Çünkü ümmet, hakkında nas bulunan meselelerde hata üzere icmâ' etmez. Nas bulunmayan, içtihadı dayalı meselelerde yapılan icmâ'da ise; bir kişinin dahi hilafı, icmâ'ın gerçekleşmesine manidir. Diğer bir deyişle; bir iki kişinin hilafı, sadece müçtehitlerin yapacağı icmâ'da itibara alınır. Halkın katılacağı icmâ'da, bir iki kişinin icmâ'a

⁵² Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî (eş-Şeri'yyât)*, XVII, 137.

⁵³ Aynı görüş için bk. Serahsî, *Usul*, I, 316,317.

⁵⁴ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî (eş-Şeri'yyât)*, XVII, 153,172,174, 216, 223, 233, 235; 243, 244; Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, 143,145.

muhafefti itibara alınmaz⁵⁵. İcmâ' vakiasının bu şekil değerlendirilmesi; sonucunu ancak torunlarımızın tespit edeceği, bilerek veya bilmeyerek, susarak veya susmayarak; geçmişte, hali hazırda veya gelecekte bizden öncekilerle ve bizden sonrakilerle birlikte çeşitli ülkelerde icmâ'a yetkin olanlarımızın bir icmâ' yapma sürecinin içerisinde olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Çünkü ümmetin icmâ'a yetkin fertlerinin içinde, hangi zaman ve mekanda olursa olsunlar, kıyamete kadar icmâ'a yönelik kasıt bitmez. Bu kastın bitmesi, ümmetin hata üzere birleşeceğini kabuldür.

Gazâlî, icmâ'ı tartışmayla geçen bir süreç olarak görmemektedir. Ona göre ümmet, icmâ'ın başından sonuna hata üzere ittifak etmeyeceğinden; icmâ'ın meydana gelmesine mani olacak hilaf, ümmet fertlerinden sadır olmaz. Zahir nas üzere yapılan icmâ'a muhalif olan kişi veya kişilerin görüşüne itibar edilmez. İçtihadî meselelerde ise; icmâ'a ehil birinden sadır olacak hilaf, icmâ'ın gerçekleşmesine mani olur. Söz konusu hilaf, o kişi veya kişilerin ölmesiyle dahi son bulmaz. Bu kişinin hilafı, öldükten sonra da icmâ'ın oluşmasına mani olmaya devam eder. Gazâlî'nin ölenin tercihine icmâ'da bu derece önem atfetmesinin, sükûtî icmâ'ı kabul etmemesi ve icmâ'ı tartışmaya muhtemel bir süreç olarak değerlendirmemesiyle uygunluk arz ettiği söylenebilir.

Gazâlî'ye göre; sahabe sonrası nesiller, sahabenin bir mesele hakkındaki iki farklı icmâ'ının arasını bularak, üçüncü bir mürekkep icmâ' meydana getiremez. Çünkü; söz konusu mürekkep icmâ', bir meselede iki farklı hüküm üzere kendinsinden önce meydana gelen iki icmâ'ın hata olduğunun kabul edilmesi anlamına gelmektedir. Hükmü kati olan herhangi bir icmâ'ın yalanlanması mümkün değildir. Fakat; sahabenin bir meselede iki farklı icmâ'ı gerçekleştirmesinin ardından, tabiinin bu icmâ'dan herhangi biri ile amel etmesi, diğer icmâ'ı amelden düşürmez. Bu görüşe aksi bir görüş, tercih edilen görüşün dışındakinin, tercih edilen görüşle birlikte hata olduğunun ortaya çıkarılması anlamına gelmektedir⁵⁶.

f) Sükûtî İcmâ'

Abdülcebbar, sükuti icmâ'ı kabul etmektedir. Ona göre; icmâ'ı meydana getirecek kasıt açısından, insanın bütün uzuvlarının fiili eşittir. İcmâ'a katılım açısından, kalbin fiili ile dilin fiili aynıdır. Sonuç itibarıyla kişinin, icmâ' edilecek meselede susması da kasta dayanmaktadır. Çünkü hilaf, onaydan daha fazla ortaya çıkmaya meyillidir. Onay ise; hilaftan daha fazla sükuta meyillidir. Söz konusu açığa çıkma meylini engelleyip,

⁵⁵ Kâdî Abdülcebbar, el-Muğnî (eş-Şeri'yyât), XVII, 216, 223, 233, 235.

⁵⁶ Gazâlî, el-Mustasfâ, I, 154,158.

kişiyi sükuta iten unsur kasıttır. Sükuttan dolayı icmâ'ın gerçekleşemeyeceğini kabul etmek, ümmeti hata üzere ittifakla suçlamaktır. Abdülcebbâr'ın sükuti icmâ'ı kabul etmesi, ekserin hilafla karşılaşmadan şüyu bulan icmâ'ını kabul etmesiyle uyum arz etmektedir. Çünkü; ekserin süreç içerisinde şüyu bulan icmâ'ı, sükuti icmâ'ın öncülü veya onun değişik bir versiyonudur⁵⁷.

Gazâlî, sükuti icmâ'ı kabul etmemektedir. Ona göre; susana söz isnat edilemez. Kişi, icmâ'a iştirakini engelleyecek birçok gerekçeden dolayı susabilir. Söz konusu ihtimallere karşın; sükuti icmâ'ın İslam ümmetinden sadır olacağını kabul etmek, ümmeti hataya nispet etmektir. Gazâlî'nin; icmâ' sürecinde susana itiraz hakkı tanıyan inkırazu'l-asr şartını ve ekserin hilafla karşılaşmadan süreç içerisinde şüyu bulan ittifakını icmâ' kabul etmemesi, sükuti icmâ'ı kabul etmeyen görüşü ile uyumluluk arz etmektedir⁵⁸.

g) İcmâ'ın Senedi

Abdülcebbâr'a göre; zanni olan bütün delillerle icmâ' gerçekleşebilir. Çünkü; icmâ' ile ilgili naslar, bu konuda herhangi bir kısıtlamaya gitmemiştir. Bu sebeple içtihat, kıyas, haberi vahit ve maslahat üzere icmâ' gerçekleşebilir. Bir meselede icmâ' edilirken önemli olan; hangi müçtehidin hangi esasa göre hükme vardığı değil, bütün müçtehitlerin delil ayrımı gözetmeksizin bir hüküm üzere ittifakıdır⁵⁹.

Gazâlî'ye göre ise; içtihat hariç, diğer zanni delillerle icmâ' gerçekleşmez. İçtihat, zann-ı galibe dayandığından, herkesin zann-ı galipte ittifakı mümkündür. Nitekim; bir müçtehidin içtihadını dile getirip diğer insanların ona katılarak icmâ' gerçekleştirmeleri

⁵⁷ Kâdî Abdülcebbâr, **el-Muğnî (eş-Şeri'yyât)**, XVII,216, 223, 233, 239; Sükuti icmâ' meselesinin kabulü ve delillendirilmesi probleminde Abdülcebbâr'ın, Hanefiler'le uyum içerisinde olduğu görülmektedir. Hatta verilen örnek ve gerekçeler neredeyse aynıdır. Bu benzerlikler için bk. Cassâs, **el-Fusûl fi'l-Usûl**, III, 285,297; Debûsî, **Takvîmu'l-Edille**, 30; Abdülaziz Buhârî, **Keşfü'l-Esrâr**, III, 340,344; Serahsî, **Usul**, I, 304,310; Hanefilerle olan söz konusu benzerliğin tabi karşılanması gerekmektedir. Abdülcebbâr'ın hocası Ebu Abdullah'ın Cassâs'la beraber Hanefilerin en muteber usulcülerinden Kerhî'nin öğrencisi olmasının söz konusu benzerlikte işlev gördüğü düşünülebilir. Abdülcebbâr'ın yaşadığı ilmi ortamda ve coğrafyada o devir için Hanefi alimlerinin etkin olmasının da bunda etkisi olmuş olabilir. Yüksel Macit'in tespitine göre; Abdülcebbâr'ın bazı görüşleri Şâfiî'lerle değil, Hanefilerle daha fazla örtüşmektedir. Kâdî, Hanefi olmayabilir fakat; Hanefilerden büyük oranda etkilenmiş görünmektedir. Onun, Şâfiî olduğuna yönelik görüş, mukayeseye dayanmayan yüzeysel bir görüştür. Daha fazla bilgi ve değerlendirme için bk. Yüksel Macit, **Mu'tezile'de Hukuk Felsefesi**, İnsan Yayınları, İstanbul 2003, 14,16.

⁵⁸ Gazâlî, **el-Mustasfâ**, I, 150,151.

⁵⁹ Kâdî Abdülcebbâr, **el-Muğnî (eş-Şeri'yyât)**, XVII,224,231; Müçtehitlerin, faklı delillere tutunmalarına rağmen bir hüküm üzere ittifak etmeleri suretiyle gerçekleşen icmâ' mürekkep icmâ' olarak isimlendirilmektedir. bk. Cürçânî, Seyyit Şerif Ali Muhammed, **Mu'cemu't-Ta'rifât**, (tah.: Muhammed Sıddık el-Miñşâvî), Dâru'l-Fazîle, Kahire, by., 12; Abdulmun'im, **Mu'cemu'l-Mustalahât**, I, 69.

mümkün bir durumdur. Fakat kıyasla icmâ', sahabe sonrası gerçekleşmez. Çünkü kıyas, sahabe sonrası tartışmalı bir mesele olduğundan, şüphe ifade eder. Hataya düşmeyen ümmetin icmâ'ının, şüphe üzere gerçekleşmesi düşünülemez. Haber-i vahit de icmâ'a delil olacak bu katiyetten yoksundur. Bu yoksunluktan dolayı, haber-i vahitle de icmâ' gerçekleşmez. Haber-i vahitle bizim diğer konularda amel etmemizin sebebi, sahabenin haber-i vahitle amel etmesinden kaynaklanmaktadır⁶⁰.

Sonuç

Çalışmamızda, Abdülcebbâr'ın el-Muğnî adlı eserinin XVII. cildini (ki Şer'iyat adıyla şöhret bulmuştur) ve Gazâlî'nin el-Mustasfa Min İlmi'l-Usul adlı eserlerinin icmâ' bölümünü inceleyerek, bu alimlerin icmâ' anlayışlarını karşılaştırdık. Her iki usulcünün de bazı meselelerde aynı anlayışı benimseyip savunduğunu, bazı meseleler de ise farklı tercih ve gerekçelendirmelere gittiklerini tespit ettik. Bu karşılaştırma sonucunda, her bir alimin kendi sistematiği içerisinde oldukça tutarlı olduğunu tespit ettik. Bu bağlamda çalışmamızın mukayeseli olmasının, icmâ' anlayışımızın netleşmesine çok büyük katkıları olduğunu gördük.

İki usulcü arasında icmâ' konusunda yaptığımız mukayeseyi daha iyi anlamak için; diğer usulcülerin görüşlerini de yeri geldikçe dipnotlarda mukayeseye tabi tuttuk. Özellikle Abdülcebbâr'ın icmâ' anlayışının, Hanefi usulcüsü Cassâs'ın "el-Fusul" adlı eserindeki icmâ' görüşüne, gerekçe ve örneklerine paralellik arz ettiğine şahit olduk. Abdülcebbâr'ın fikirlerinin oluşmasında etkin rol oynayan hocası Ebu Abdullah (369/979)'ın Hanefi olması ve Abdülcebbâr'ın Hanefilerin etkin alimlerinin bulunduğu coğrafyada yaşamış olması, icmâ' anlayışında Hanefilerle paralel düşünmesine etki etmiş olabilir. Abdülcebbâr'ın, diğer meselelerde Hanefilerle paralel düşünüp düşünmediğinin tespiti için, başka mukayeseli çalışmalara ihtiyaç duyulduğu kanaatindeyiz.

Gazâlî'de bariz olmak üzere her iki usulcünün de icmâ'ı ümmeti hatadan koruyarak hüküm meydana getiren bir mekanizma şeklinde tasavvur etmesi, Abdülcebbâr'ın icmâ'a süreç şeklinde yaklaşımı ve icmâ' anlayışının temeline kastı koyması ilgi çekici görünmektedir. Bu ve benzeri bakış açılarının, icmâ'ın çağdaş yorumuna katkısının olabileceği kanaatindeyiz.

⁶⁰ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, 153,154,158.

Kaynakça

- Abdulmun'im, Mahmud Abdurrahman, **Mu'cemu'l-Mustalahât ve'l-Elfâzu'l-Fikhiyye**, I-III, Dâru'l-Fazîle, Kahire, trz.
- Abdulmun'im, Fuad, **el-İcmâ'**, Merkezu'l-Iskenderiye, Mısır, trz.
- Ahmed Naim, **Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi**, I-XII, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1987.
- Âmidî, Ali b. Muhammed, **el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm**, I-IV, (tah.; Abdürrezâk Afîfî), Dârusamî'î, Suud, trz.
- Beydâvî, Abdullah b. Ömer, **Minhâc'ül-Vusûl ilâ İlmi'l-Usûl**, (tah.; Mustafa Şeyh Mustafa), Müessesetü'r-Risâle Nâsirûn, Beyrut, birinci baskı.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, **Hukukî İslâmiye ve Istılahatı İslâmiye Kamusu**, I-VI, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1967.
- Buhârî, Alâuddîn Abdülaziz Ahmed, **Keşfü'l-Esrâr 'an Usuli Fahrilislâm el-Pezdevî**, I-IV, (tah.: Abdullah Mahmud Ömer), Dâru'l-Kutibi'l-İlmi, Beyrut, 1998.
- Cassâs, Ahmed b. Ali er-Râzî, **el-Fusûl fî'l-Usûl**, I-IV, Mektebetü'l-İrşâd, İstanbul, 1994.
- Cürcânî, Seyyit Şerif Ali Muhammed, **Mu'cemu't-Ta'rîfât**, (tah.: Muhammed Sıddık el-Minşâvî), Dâru'l-Fazîle, Kahire, trz.
- Çelebi, İlyas, "Nazzâm" mad., **DİA**, 32/466-469
- Debûsî, Ebu Zeyd Ubeydullah b. Ömer b İsa, **Takvîmu'l-Edille**, Dâru'l-Kutibi'l-İlmiye, Beyrut, 2001.
- Duman, Ali, **İlitam ve İlahiyat Fakülteleri İçin İslam Hukuk Usulü Dersleri**, Ankara, 2014.
- Ebu'l-Hüseyin el-Basrî, Muhammed b. Ali b. et-Tayyib, **Kitâbu'l-Mu'temed fî Usûli'l-Fıkh**, I-II, (tah.; Muhammed Hamidullah), Ma'hedi'l-İlmi el-Fransî li'd-Dirâseti'l-Arabiyye, Dimeşk, 1964.
- Ebu Zehre, Muhammed, **Usulu'l-Fıkh**, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, by., trz.
- Fahrudin er-Râzî, Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, **el-Mahsûl fî İlmi'l-Usûl**, I-VI, (Taha Câbir Feyyâz), Müessesetü'r-Risâle, by., trz.
- Fevzân, Abdullah b. Salih, **Şerhu'l-Varakât fî Usûli'l-Fıkh**, Ümmü'l-Kurâ Yayınları, Medine, üçüncü baskı.
- Gazâlî, Ebu Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed, **el-Mustasfâ min İlmi'l-Usul**, I-II, (tah.: Muhammed Abdüsselâm Abdüşşâfiî'), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, Beyrut, 1993.
- H. Yunus Apaydın, "Mütevâtir" mad., **DİA**, 32/208-211.
- İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, tah. Emin Muhammed Abdilvehhâb- Muhammed es-Sâdık el-Ubeydî, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî-Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, Beyrut, 1997.
- İbrahim Kafi Dönmez, "İcmâ" mad., **DİA**, 21/417-431.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebu'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmet, **el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhît ve'l-Adl**, IV, XX, (neşir: Muhammed Ali Beydûnî) Dâru'l-Kütibi'l-İlmiye, Beyrut, a.e.: Macit, Yüksel, **Mutezile'de Hukuk Felsefesi** (el-Muğnî'nin XVII. cildinin tercümesi), İnsan Yayınları, İstanbul 2003.
- Maverdî, Ebu Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb, **Edebu'l-Kâdî**, I-II, (tah.; Muhyî Hilâl es-Serhân), Matbaatu'l-İrşât, Bağdat, 1971.
- Serahsî, Ebubekir Muhammed b. Ahmed Ebî Sehl, **Usulü's-Serahsî**, I-II, (tah.: Ebu'l-Vefâ el-Afğânî), Dâru'l-Kutibi'l-İlmiye, Beyrut, 1993.
- Şâfiî', Ebu Abdullah Muhammed b. İdris, **Ahkâmu'l-Kur'an**, I-II, (tah.; Abdulfettah Ebu Gudde), Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, trz.

Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, **İrşâdü'l-Fuhûl ilâ Tahkîki'l-Hakkı min İlmi'l-Usûl**, I-III, (tah.; heyet), Mektebetü Nizâri'l-Bâz, Riyad, 1997.
Zuhaylî, Vehbe, **Usûlu'l-Fıkhî'l-İslâmî**, I-II, Dâru'l-Fıkr, Dımeşk, 1986.